

O'zbek adabiyotida epik turning o'rni

Abdualolova Muxlisa Namoz qizi

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada epik janrning o'zbek adabiyotidagi salmoqli o'rni o'rganilib, uning tarixiy evolyutsiyasi, tematik unsurlari va madaniy ta'siri yoritilgan. Tahlil epik tipning O'zbekiston adabiy manzarasini qanday shakllantirgani, asosiy asarlar va ularning madaniy o'ziga xoslikni saqlashga qo'shgan hissalarini o'rganadi. Maqolada dostonning o'zbek adabiyotidagi taraqqiyot yo'lini kuzatish orqali uning hikoya qilish uslublari, hikoya qilish an'analari, jamiyat qadriyatlari tasviriga ta'siri haqida har tomonlama tushuncha berish maqsad qilingan. Ushbu tadqiqot orqali maqola O'zbekistondagi adabiyot va madaniy meros o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik haqida kengroq munozaraga hissa qo'shadi.

Kalit so'zlar: O'zbek adabiyot, epik janr, adabiyot, madaniy o'ziga xoslik, hikoya uslublari, hikoya, ijtimoiy qadriyatlar, madaniy meros, ertak.

Abstract:

In three scientific articles, the important place of the epic genre in Uzbek literature is studied, its historical evolution, thematic problems and cultural influence are highlighted. The analysis examines how the epic type has shaped the literary landscape of Uzbekistan, the main works and the parts that have contributed to the preservation of cultural identity. The aim of the article is to comprehensively strengthen the way of development of the epic in Uzbek literature, its storytelling methods, traditions, and its impact on the image of people in the society. In this study, the article contributes to the broader discussion of literature and cultural heritage in Uzbekistan and their general interdependence.

Key words: Uzbek literature, epic genre, literature, cultural identity, story styles, story, social values, cultural heritage, fairy tale.

Абстрактный:

В трех научных статьях исследовано важное место эпического жанра в узбекской литературе, освещены его историческая эволюция, тематические проблемы и культурное влияние. В анализе рассматривается, как эпический тип сформировал литературный ландшафт Узбекистана, основные произведения и те части, которые способствовали сохранению культурной самобытности. Цель статьи – всесторонне раскрыть путь развития эпоса в узбекской литературе, его способы повествования, традиции, влияние на образ

человека в обществе. В данном исследовании статья способствует более широкому обсуждению литературы и культурного наследия в Узбекистане и их общей взаимозависимости.

Ключевые слова: узбекская литература, эпический жанр, литература, культурная самобытность, стили повествования, повесть, социальные ценности, культурное наследие, сказка.

Adabiyot haqidagi ilm dunyoga kelgandan buyon adabiy asarlarni epos, lirika, dramaga - uch turga bo'lib o'rganish qoida tusiga kirgan. Adabiyotni hayotdan nusxa ko'chirish deb tushungan Aristotel "Poetika" asarida uni shunday asoslaydi: «... asarlar yana aks ettirish usullari jihatidan ham bir-biridan farqlanadi. Zotan, bir xil narsani bir xil vosita bilan tasvirlagan holda yo avtor voqealarga aralashmay hikoya qilishi yoki o'zini Gomerday tutishi mumkin. Yoki butun hikoya davomida avtor o'zligicha qolishi yoxud barcha aks ettiriluvchi shaxslarni gavdalantirishi mumkin. Adabiy asarlarni tahlil qilishda ularning tur va janr xususiyatlari alohida ahamiyatga ega. Asarning tur va janri uni tahlil qilishga oid metod va usullarning belgilanishiga asos bo'ladi. Taniqli metodist M. A Ribnikova: Metodik usullarni asar tabiyati taqazo qiladi. Balladani reja asosida tahlil qilish mumkin, biroq lirik she'rni rejalashtirish maqsadga muvofiq bo'lmaydi. Kichkina hikoya to'liq hajmda o'qiladi va tahlil qilinadi. Romandan alohida, yetakchi boblarni ajratib olamiz, ulardan birini sinfda, boshqasini uyda, uchinchisini sinchiklab tahlil qilamiz va matnga yaqin holda qayta hikoyalaymiz, to'rtinchi, beshinchi, oltinchilarini tezroq tarzda tahlil qilib qisqacha qayta hikoya qilamiz, yettinchi va sakkizinchi boblarning parchalari alohida o'quvchilarning badiiy o'qishlari shaklida beriladi, epilogni sinfga o'qituvchining o'zi aytib beradi. Topishmoqlarning javobi topiladi va yod olinadi, maqollar izohlanadi hamda hayotiy misollar bilan dalillanadi, masal esa unda ko'zda tutilgan xulosa nazarda tutilgan holda tahlil qilinadi". Bularning barchasi adabiy asar tahlilida uning tur va janr xususiyatlari alohida ahamiyat kasb etishini ko'rsatib turadi. Professor Q.Yo'ldoshevning yozishicha, "turli adabiy asarlar bilan ish yuritilganda tahlil usullari mutlaqo o'zgarib ketmaydi, lekin o'quvchining asarga yondashishi, munosabat tarzi o'zgaradi". Buning juda katta nazariy va amaliy ahamiyati bor. Zero, "asarlarni tur va janr xususiyatlarga ko'ra o'rganish san'atdan lazzatlanish, asarni uning badiiy butunligi hamda takrorlanmas mohiyatini his etish qobiliyatni rivojlantirishni nazarda tutadi". Adabiy asarning badiiy estetik mohiyati uning kompozitsiyasini, ya'ni undagi turli – tuman

qahramonlar, bir- biriga o'xshamaydigan sahnalar, alohida joy, manzara, vaziyat tasvirlari, monolog, dialoglar, o'y, xayol, tush va boshqa turli komponentlarning murakkab tartibini o'rganish, sharhlash orqali o'zlashtiriladi. Tahlil jarayonida o'qitishning xilma – xil usullaridan foydalaniladi. Bularning orasida adabiy o'qish alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki adabiy o'qishda matnning asl mohiyati dastlabki tarzda tasavvur etiladi. Uning o'zak muammolari o'quvchining ko'z oldida osonroq gavdalanadi.

Epos o'zida miflar, ertaklar, rivoyatlar, masallar, afsonalar, dostonlar, balladalar, falakiyot va ilohiyot, qissalar kabi janrlarni birlashtiradi. Shark, mumtoz adabiyotidagi turli “noma”lar — sayoxatnoma, muxabbatnoma, safarnoma, “Xamsa”lar, xikmatli so'zlar, latifalar, cho'pchaklar, marsiyalar, madhiyalar, matallar, aforizmlar xam eposning mulki, xazinasi sanaladi. O'zbek xalq og'zaki ijodida birgina doston tasnifining o'ziyoq epos janrlari va kurinishlarini kup qirraligini isbotlay oladi:

1. Qaxramonlik dostonlari (“Go'ro'g'li”, “Alpomish”);
2. Jangnomalar («Yusuf va Axmad», «Alibek va Bolibek»);
3. Tarixiy dostonlar (“Shayboniynoma”, «Jizzax qo'zg'oloni»);
4. Ishqiy-romantik dostonlar («Malikai ayyor», “Rustamxon”);
5. Kitobiy dostonlar («Farxod va Shirin», «Toxir va Zuxra»);

Adabiy o'qishda dastlabki urg'u tushishi lozim bo'lgan o'rinlar ajratiladi, ular o'quvchilarning ongiga ham, tuyg'ulariga ham kuchli ta'sir ko'rsatadi. Gap epik asarlar ustida borar ekan, ularda “har qanday hissiyot voqealar qa'riga berkitilgan” bo'lishiga e'tibor berish zarurati bo'ladi, chunki “qahramonlarni hayotiy voqealar og'ushida ko'rsatish xususiyati epik asarlarda insoniy kechinmalarni tasvirlar jarayoniga joylash imkonini beradi va o'quvchidan bu sezilmani ilg'ab olish talab qilinadi. Adabiyot o'qituvchisi o'z o'quvchilarida ayni shu malakani – epik asar zamiridagi badiiy ma'noni ilg'ay olish va mantiqiy xulosaga kela bilishni shakllantirishi muhim vazifa hisoblanadi”. Adabiy asarning, jumladan epik turga mansub bo'lgan asarlarning matni ustidagi ish adabiy ta'limning o'zak masalalaridan biridir. U “O'quvchilarni badiiy adabiyot olamiga olib kirish, tasvirlanayotgan voqealarga nisbatan muallifning munosabati va niyatlarini payqab olishga imkoniyat” yaratadi. Badiiy matn ustida ishlash jarayonida o'quvchilar

asarning poetik mohiyatini anglab yetadi, uning mazmunini tahlil qiladi, mavzuning talqinlariga e'tibor qaratadi, tasvirlanayotgan voqea-hodisalar, qahramonlar va umuman, asardagi voqealar rivojiga muallif munosabatini aniqlashga harakat qilishadi. Hatto ayni bir xil janrlardagi epik asarlar tahlilida ham o'ziga xos yondashuvlar talab etiladi. Alisher Navoiyning "Xamsa"si tarkibida beshta doston bor. Ularning barchasi bir xil janrda yozilgan. Shunga qaramay, ularning har biri o'z oldiga mutlaqo boshqa- boshqa badiiy- estetik maqsadlarni qo'ygan. Demak, ularni tahlil qilishda ham shu andozadan kelib chiqish zarur bo'ladi. "Hayrat ul – abror" falsafiy- didaktik doston. Unda adibning olam va odamga qarashidagi o'ziga xosliklar falsafiy – axloqiy ruhdagi hikoya, qissa va mulohazalar orqali ifodalanadi. Epik asarlarni tahlil qilishda ham o'quvchilarning yosh xususiyatlari, ularning adabiy tayyorgarligi asosiy o'rinda turadi. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-6- sinflarda asosan eposning kichik janrlari: ertak, hikoya, qissalar, ayrim dostonlar o'rganiladi. Yirik epik asarlarni o'rganish esa yuqori sinflarda, shuningdek, akademik litseylar va kasb- hunar kollejlarida o'rganilishi rejalashtirilgan. Ularning har birini o'rganishda o'ziga xos usul va shakllardan foydalanishga to'g'ri keladi. Masalan, akademik litseylarning 2- bosqichida Navoiyning epik asarlari, jumladan, " Xamsa" dostonlarini o'rganish belgilangan. Dastlab, Navoiyning hayoti va ijodi o'rganilar ekan, unda adibning adabiy merosi, bu merosning faqat o'zbek adabiyoti rivojida emas, balki umumturkiy adabiyot tarixida ham, jahon adabiyoti tarixida ham nihoyatda ulkan voqea bo'lganligi qayd etiladi. So'ng adibning asar ustidagi jiddiy mehnatini ko'rsatib beruvchi epizodlarga e'tibor tortiladi. Bunday o'rinlar beshala dostonda ham istagancha topiladi. O'qituvchi o'zi uchun qulay bo'lgan variantdan foydalanishi mumkin. Bularning natijasida o'quvchilarda Alisher Navoiy dostonini ta'minlagan ijodiy rivojlanish bosqichlari haqidagi asosli va real tasavvurlar hosil bo'ladi. Ular adib ijodining ilmiy – ma'rifiy hamda badiiy estetik ahamiyatini teranroq ilg'aydilar. Bunga erishish esa osonlikcha kechmaydi. Bu natija turli – tuman metod va usullar qo'llanishini taqazo etadi. Bular orasidan biz o'qituvchining kirish so'zi, yakunlovchi ma'ruzasi, o'quvchilarning mustaqil ijodiy ishlarini ajratib ko'rsatishimiz mumkin. Ularda asarlardagi asosiy g'oyaviy – badiiy mag'iz, alohida olingan epizodlarning asarning yaxlit syujeti va kompozitsiyasi bilan aloqadorligi, oldingi sinflarda Navoiy hayoti va ijodi bilan bog'liq holda o'rganilgan materiallarni eslash va takrorlash nazarda tutilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Yana bir narsani eslatish ham o'rinli bo'ladiki, hajmiga ko'ra yirik bo'lishiga qaramay, zamonaviy romanlarni tahlil qilish ham oson bo'lmasada, Navoiy asarlarini, umuman, mumtoz epik asarlarni tahlil qilishning qo'shimcha qiyinchiliklari oz emas. Ayniqsa, ulardagi eskirgan so'zlarning ko'pligi, o'sha davr

badiiy talablari, shuningdek, bevosita adib uslubi bilan bog‘liq holatlar shular jumlasidandir. Buning ustiga yirik epik asarlarni o‘rganish uchun talab etiladigan vaqt ham nihoyatda chegaralangan. Qisqa vaqt ichida nihoyatda katta vazifalarni hal qilish zaruriyati o‘quvchilar uchun ham, o‘qituvchilar uchun ham qo‘shimcha imkoniyatlarni qidirishni taqozo etadi. Metodist olim Safo Matjonning guvohlik berishicha, “Ayrim o‘qituvchilar epik asarlar tahlilini jo‘nlashtirib, yozuvchini o‘quvchi bilan yonma – yon qo‘yadilar. Holbuki o‘quvchilarni yozuvchining badiiy – ijodiy olamiga boshlash zarur. Buning uchun asar tahliliga oid mustaqil ishlarni o‘tkazishda o‘quvchilar oldiga “Qahramonning bu ishi to‘g‘rimi?”. “Uning o‘rnida bo‘lganda nima qilarding?” kabi ijodiy fikrlashga qaratilmagan savollar o‘rniga: “Shu vaziyatda qahramon o‘zini boshqacha tutishi mumkinmi?”. “Yozuvchi uni nima uchun aynan shu holatda tasvirlaydi?” singari savollar qo‘yilsa, yozuvchining ijodiy laboratoriyasi bilan chuqurroq tanishishga imkon tug‘iladi”. Mashg‘ulotlarning dastlabki bosqichida o‘qituvchi Alisher Navoiyning muhtasham “Xamsa” sining yaratilish tarixi haqida qisqacha ma’lumoti bo‘lishi mumkin. Bu ma’lumotlar o‘qituvchining ma’ruzasi tariqasida ham, sinfning tayyorligiga qarab suhbat asosida ham o‘tkazilishi maqsadga muvofiq bo‘ladi. Ma’lumki, “Xamsa” 1483- 1485 yillar orasida – ikki yilda yozilgan. Shunga qaramay, uning tarkibidagi har bir doston mazmun mohiyatiga ko‘ra ham, tuzilishi va tarkibiga ko‘ra ham bir – biriga o‘xshamaydi. O‘qituvchi ma’ruzasi davomida har bir dostonga xos bo‘lgan xususiyatlarni muayyanlashtirish uchun orada o‘quvchilarni suhbatga chorlashi, savol – javoblardan foydalanishi mumkin. “Hayrat ul – abror” ni o‘rganishda asardagi falsafiy hamda ahloqiy – ma’rifiy muammolar talqiniga asosiy urg‘u berilsa, “Sab’ai sayyor” ni tahlil qilishda uning kompozitsiyasiga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq bo‘ladi. “Hikoya ichida hikoya“ qabilidagi bu asarda mavzu qamrovining kengligi, talqinlarning turfaligi, insoniy xarakterlarning katta miqdori va tasvir imkoniyatlarining keng hajmi o‘quvchilar ongiga yetkazilishi o‘rinli bo‘ladi. Navoiy asarni maqolotlarga bo‘ladi. Bu sun’iy va tasodifiy xarakterda bo‘lmasdan, muallifning aniq g‘oyaviy – badiiy maqsadlari bilan aloqadordir. Undagi har bir maqolot uchun tanlangan mulohazalar, keltirilgan dalillar, qo‘llangan maqol va hikoyalar muayyan badiiy maqsadlarni ko‘zda tutadi. Eng muhimi, ular badiiyatning oliy na’munalari sifatida namoyon bo‘ladi. Asardagi birorta obrazning tasodifiyligi yoki voqealar mantiq‘iga sig‘may qolishi haqida gap ham bo‘lishi mumkin emas. Ulardagi har bir qahramon, har bir personaj, ularning xatti – harakatlari to‘liq asoslangan, bu asoslarning o‘zagini hayotiy mantiq va badiiy haqiqatlar tashkil etadi.

Ko‘rinadiki, dostonlarning ko‘p ko‘rinishlari ham eposga mansub, ular xilma-xil bo‘lsa-da, baribir epik niyatning yagona kontsepsiyasiga bog‘langandilar. Yuqoridagi fikrlarimizni yakunlaydigan bo‘lsak, qadimgi eposda “taqdir irodasi” hukmronlik qiladi. Qadimgi va yangi eposning xususiyatlarini bir nafas tasavvur etish uchun ikkita misol. Alisher Navoiyning «Farhod va Shirin» dostonining XXXI bobi sarlavhasi shunday: «Farhodning teshasi toshni pora-pora qilmok, bilan tog‘ bagriga kovkov solg‘on sadoni Shirin eshitgoni va kuyosh tordin tulu‘ qilg‘ondek, ul kuhi balo sarvak, tiga yetgoni va aning metini lam‘asining barqi muning xorodek kunglig‘a asar etgoni va kuyosh tuproksa nur sochgondak, ul hokiyga mehri zog‘ir k, ilgoch, aning tuprordorilaridek uzidin ketgoni va umri kuyoshi boshiga kelgach, aning hayoti sham‘i uchgoniga Shopurning shamdek kuyub, yig‘lab boshiga ut chikdirgoni va ulukni maadga solgandek, ul kuyosh oni tuprokdin kutarib, bihisht oso manzilga olib borgoni”.

Foydalanilgan adabiyot

1. Hotam Umurov “Adabiyot nazariyasi”, Toshkent – 2002 – 200-223 bet
2. H.Karimov – “Adabiyot nazariyasining ilmiy asoslari”, Toshkent 2008 – 113-114 bet
3. A.Ulug‘ov “Adabiyotshunoslik nazariyasi”, G‘.G‘ulom NMIU, T – 2018
4. Alisher Navoiy “Xamsa” dostoni.